

Bharatpur Pragma : Journal of Multidisciplinary Studies

[A Peer-Reviewed, Open Access Journal]

ISSN : 2990-773X (Print); ISSN : 2990-7748 (Online)

Published by Bharatpur Academy, Chitwan, Nepal

<https://www.bharatpurmun.gov.np>

प्रशासनिक संरचनाका दृष्टिमा चितवन जिल्ला : एक ऐतिहासिक सर्वेक्षण

प्रा. कर्णबहादुर बानियाँ (विद्यावारिधि)

Department of History, TU

Article History : Submitted 25th Dec., 2023; Reviewed 22nd Feb., 2023; Revised 10th March, 2023

Corresponding Author : Prof. Dr. Karna Bahadur Baniya, **E-mail** : kbaniya12@gmail.com

सारसङ्क्षेप

चितवन नेपालको मध्य भागमा रहेको रमणीय ठाउँ हो। प्रागैतिहासिककालमा यो क्षेत्र विदेह राज्य अन्तर्गत रहेको देखिन्छ। प्राचीनकालमा लिच्छवी वंशको अधिनमा रहेको यो क्षेत्र मध्यकालको पूर्वाद्धमा तिरहुत राज्यको प्रभावमा रहेको पाइन्छ। मध्यकालमा सेनवंशी राजाहरूको अधिनमा रहेको यस क्षेत्रलाई तनहुँका शासकहरूले हिउँदै राजधानीको रूपमा समेत प्रयोग गर्दथे। यो क्षेत्र नेपालमा गाभिएपछि केही समय मर्ज्यादापुर जिल्लाको रूपमा रहन गयो। राणा शासनकालदेखि भने चिसापानीगढी अन्तर्गतको एक इलाकाको रूपमा रहेको थियो। नेपाललाई ७५ जिल्लामा विभाजन गर्दा चितवनलाई पनि अगलै जिल्लाको रूपमा स्थापित गरिएको हो। त्यसपछि मात्र यो क्षेत्र प्रशासनिक, राजनीतिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वको स्थानको रूपमा विकसित हुँदै गएको छ। पञ्चायत व्यवस्थाको प्रारम्भमा यस जिल्लामा २२ वटा गाउँ पञ्चायत मात्र भएकोमा जनसङ्ख्या बढ्दै गएपछि नयाँ संविधान लागू हुने बेलासम्ममा मैदानी इलाकामा रहेका अधिकांस बस्तीहरू नगरपालिकामा परिणत भइसकेका थिए। नयाँ संविधान लागू भएपछि यस क्षेत्रमा एक महानगरपालिका, पाँच नगरपालिका र एक गाउँपालिका गरी सात वटा स्थानीय तह गठन भएका छन्। पञ्चायतकालको प्रारम्भमा चितवनबाट राष्ट्रिय पञ्चायतमा एक जना मात्र प्रतिनिधि पठाउने व्यवस्था भएकोमा बहुदलको पुनर्स्थापना पछि प्रतिनिधिसभामा पाँच जना सांसदसम्म निर्वाचित हुने व्यवस्था भइसकेको थियो। नेपालको संविधान २०७२ ले संघीय र प्रदेश सभाको व्यवस्था गरेको हुनाले यो जिल्लालाई संघीय सभामा प्रतिनिधित्वका लागि ३ र प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्वका लागि ६ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजित गरिएको छ। चितवन अलगै जिल्लाको रूपमा स्थापित हुँदा जिल्ला पञ्चायतको महत्वपूर्ण स्थान थियो। त्यतिखेर पञ्चायत विकास अधिकारीको मातहतमा थोरै कार्यालय मात्र खुलेका थिए। अहिले जिल्ला समन्वय समिति नाम मात्रको बनेको छ। तापनि यस जिल्लामा विभिन्न सेवा प्रदान गर्ने, विकास निर्माणसम्बन्धी काम गर्ने र शान्तिसुरक्षाको काम गर्ने गरी विभिन्न कार्यालयहरू स्थापना भइसकेका छन्। चितवनको प्रशासनिक संरचनामा भइरहेको निरन्तरको परिवर्तनले यस क्षेत्रको महत्व दिनानुदिन वृद्धि हुँदै गएको प्रतीत हुन्छ।

शब्दसूची : ऐतिहासिक, चितवन, जिल्ला, प्रशासनिक, संरचना

अध्ययन विधि

इतिहास लेखनका लागि भरपर्दो प्रमाणको आवश्यकता पर्दछ। आधिकारिक संस्थाबाट प्रकाशित अभिलेख इतिहास लेखनको भरपर्दो स्रोत भएको हुनाले यस लेखमा ती सामग्रीको भरपुर उपयोग गरिएको छ। अर्थात् यो लेखमा सहायक स्रोतको अध्ययन गरी त्यसको आधारमा विषयवस्तुको विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ।

परिचय

नेपालको मध्य भागमा अवस्थित पूर्वमा मकवानपुर र पर्सा जिल्ला, दक्षिणमा भारतको विहार प्रान्त, पश्चिममा नवलपरासी र तनहुँ जिल्ला तथा उत्तरमा गोरखा र धादिङ जिल्लाको सीमाभित्र रहेको भूभागलाई चितवन जिल्ला भनिन्छ। यसको क्षेत्रफल २२३८.३९ वर्ग किलोमिटर रहेको छ (जिल्ला पार्श्वचित्र चितवन, २०६१, पृ.८)। वर्तमान नेपालको प्रशासनिक विभाजन अनुसार चितवन जिल्ला बागमती प्रदेशमा पर्दछ। यस जिल्लालाई (१) भरतपुर महानगरपालिका (२) कालिका, खैरहनी, माडी, रत्ननगर र राप्ती गरी पाँच नगरपालिका तथा (३) इच्छाकामना गाउँपालिका गरी सात वटा स्थानीय तहमा विभाजन गरिएको छ (चितवन दर्पण, २०७८, पृ. ३९५-३९६)।

ऐतिहासिक, धार्मिक, प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाको दृष्टिले सम्पन्न यो जिल्लालाई वि.सं. २०१८ मा अलग्गै स्थानीय प्रशासनिक निकायको रूपमा राखिएपछि यस अन्तर्गतको प्रशासनिक संरचना के कस्तो रूपमा रहँदै आएको छ भन्ने विषयमा प्रकाश पार्ने उद्देश्यले यो लेख तयार गरिएको छ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

जुनसुकै विषयमा पनि पूर्ण जानकारी पाउनका लागि त्यसको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि थाहा पाउन आवश्यक पर्दछ। अतः चितवन अलग्गै प्रशासनिक निकायको रूपमा स्थापित हुनुभन्दा पहिले के कस्तो रूपमा थियो भन्ने कुरा थाहा पाउन सकेमा यो जिल्लाको समग्र इतिहासको बारेमा ज्ञान हुन सक्दछ। त्यसकारण चितवन वि.सं. २०१८ मा अलग्गै स्थानीय निकायको रूपमा आउनुभन्दा अघि यो क्षेत्र कसरी चिनिन्थ्यो भन्ने बारेमा यहाँ चर्चा गरिन्छ।

प्रागैतिहासिककाल

इतिहास लेखनका लागि भरपर्दा प्रमाण नभएको बेलाको इतिहास किम्बदन्तीको आधारमा लेखनुपर्ने भएकोले त्यतिखेरको समयलाई प्रागैतिहासिककाल भनिन्छ। इशापूर्व २४५ मा मगधका सम्राट अशोक लुम्बीमा आई आफू त्यस क्षेत्रमा आएर गौतम बुद्धको जन्मस्थलको भ्रमण गरेको प्रमाण स्वरूप गोटीहवा, निग्लीहवा र लुम्बीनीमा शीलास्तम्भ खडा गरी अभिलेख कुँदाएको हुनाले त्यसपछिको समयलाई ऐतिहासिककाल मान्नु पर्दछ भन्ने विद्वानहरूको भनाइ छ (कँडेल, २०७८, पृ.२०)। वर्तमान चितवन जिल्लाको इतिहास लेखनका लागि पनि प्रागैतिहासिककालको बारेमा प्रकाश पार्ने कुनै भरपर्दा प्रमाणहरू नपाइएको हुनाले किम्बदन्ती र धार्मिक ग्रन्थहरूको भनाइलाई नै त्यतिखेरको इतिहास मान्नुपर्ने हुन्छ। यस क्षेत्रमा भएका मानव क्रियाकलापका बारेमा अनेकौँ किम्बदन्तीहरू प्रचलित छन्।

चितवनमा विभिन्न किसिमका धार्मिक स्थलहरू भएको हुँदा यहाँ प्रागैतिहासिककालदेखि नै मानव बस्ती थियो भन्न सकिन्छ। यहाँ अनेकौँ ऋषिमुनिहरू आएर वर्षौँवर्षसम्म जपतप र ध्यान गरेर बस्ने गरेका थिए भन्ने कुरा विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख छ। देवघाटमा आई तपस्या गरेर बस्ने ऋषिहरूमध्ये वशिष्ठ ऋषिको समयमा यस क्षेत्रको महिमा निकै वृद्धि भएको थियो भन्ने कुरा गण्डकीमहात्म्यमा उल्लेख गरिएको छ (ढकाल, २०७५, पृ.१३०१)। देवघाटमा रामचन्द्रले अश्वमेध यज्ञ गरेका बेला सीताले आफ्ना छोराहरू लव र कुशलाई उनको जिम्मा लगाएर आफू अन्तर्लिन भएकी थिइन् भन्ने किम्बदन्ती पनि छ। उनी अन्तर्ध्यान भएको ठाउँलाई सीता गुफा भनिन्छ (कँडेल, २०७८, पृ. १०-१३)। चितवनकै दक्षिण-पश्चिममा पर्ने चुरे पर्वतको घाँचमा बसी वाल्मीकीले रामायणको रचना गर्नुका साथै रामचन्द्रबाट परित्याग गरिएकी सीतालाई आश्रय प्रदान गरेका थिए भन्ने किम्बदन्तीको साक्षी वाल्मीकी आश्रमलाई मानिन्छ (पोखरेल, २०७९, पृ. २२-२३)।

गणेशपुराणको क्रिडाखण्डमा सिन्धु नामक दानवले देवताहरूलाई अपहरण गरी गण्डकीपुरीमा लगेर कैद गरेकाले गणेशले विराट रूप धारण गरी त्यस दैत्यको वध गरी थुनिएका देवगणलाई मुक्त गरेको कथा छ। गणेशपुराणमा उल्लेख गरिएको उक्त

गण्डकीपुरी देवघाटको दक्षिण-पूर्वपट्टि रहेको स्थान हो भन्ने विद्वानहरूको तर्क छ (ढकाल, २०६६, पृ. १८९) । चितवनका विभिन्न क्षेत्रमा मानिसहरू बसोबास गर्न थालेपछि तत्कालीन शासकहरूले यस क्षेत्रलाई आफ्नो प्रभावमा पारेको देखिन्छ । प्रागैतिहासिककालमा केही समय यो क्षेत्र विदेह राज्य अन्तर्गत रहेको देखिन्छ । मिथिला राज्यको नामले परिचित विदेह राज्यको पश्चिमी सीमा गण्डकीसम्म फैलिएको थियो भन्ने भनाइ छ (पाण्डे र रेग्मी, २०५४, पृ.५४) । इशा पूर्व पाँचौं शताब्दीसम्म काबुलदेखि गोदावरीसम्मको भूभागमा अङ्ग, मगध, वृजी, मल्ल, कोशल काशी, चेदी, वत्स, कुरु, पाञ्चाल, मत्स्य, सुरसेन, अस्माका, अवन्ती, गान्धार र कम्बोज नामका सोह्रवटा जनपद थिए भन्ने कुरा बौद्ध साहित्यमा पाइन्छ । त्यतिखेर वर्तमान विहारको उत्तरतिर वृजी नामक जनपद थियो जहाँ लिच्छवी वंशका शासकहरूले शासन गर्दथे । गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था भएका जनपदहरू राजतन्त्रात्मक राज्यमा परिणत हुने क्रममा मगधका राजा अजातशत्रुले वृजी जनपदलाई आफ्नो राज्यमा विलिन गराएका थिए (मजुमदार, रायचौधरी र दत्त, १९८८, पृ.५३-५८) । त्यसपछि वैशालीमा राजधानी रहेको वृजी राज्यको अस्तित्व समाप्त भएको थियो । अनि सो राज्यका शासक लिच्छवीहरू उत्तरतिर लागेर किराँत शासकहरूलाई परास्त गरी नेपाल मण्डलमा आफ्नो शासन स्थापना गरेका थिए भन्ने भनाइ छ (शर्मा, २०३३, पृ.८०) । विदेह राज्यको अस्तित्व समाप्त भएपछि मिथिला(तिरभुक्ति) क्षेत्रमा समेत वृजीहरूले आफ्नो प्रभाव जमाएको देखिनाले त्यतिखेर चितवन पनि वृजी राज्यको अधिनमा रहेको देखिन्छ ।

प्राचीनकाल

लिच्छवीहरू काठमाडौं उपत्यकामा प्रवेश गरेपछि पनि वर्तमान चितवन क्षेत्र उनीहरूकै प्रभावमा रहेको देखिन्छ । मानदेवको शासनकालमा भएको एक घटनाले यस कुराको पुष्टि गर्दछ । मानदेवको शासनकालमा मल्लपुरीमा आक्रमण गर्दा हात्ती र घोडा प्रयोग गरिएको थियो (बज्राचार्य, २०५३, पृ.१६) । हात्ती चढेर युद्धमा जाने ठाउँ भनेको चितवनबाट पश्चिममा रहेको गण्डकी नदी पारीको क्षेत्र मात्र हुन सक्दछ । अन्यत्र हात्ती चढेर युद्ध गर्न जान सकिने ठाउँ देखिदैन । त्यसकारण विद्वानहरूले मानदेवले विजय गरेको मल्लपुरी नाम गरेको ठाउँ वर्तमान नवलपरासीको भूभाग हुनसक्ने अनुमान गरेका छन् (आचार्य, २०६०, पृ.९४) ।

लिच्छवीकालमा नेपाल मण्डलबाट विभिन्न सामानहरू भारतमा निकाशी हुन्थे भन्ने कुरा अंशुवर्माले टिष्टुडको बाटो भएर भारतमा जाने सामानमध्ये फलाम, चमर, उन, कस्तुरी र तामाका भाँडाबाहेकका अन्य सामानमा भन्सार महसुल मिनाह गरिदिएको एक अभिलेख थाहा हन्छ (बज्राचार्य, २०५३, पृ.३१०-३१४) । वि.सं. १८५९ तिर नेपाल आएका एकजना विद्वानले अङ्ग्रेज कम्पनी सरकारको अधिनमा रहेको शिवपुरीघाटबाट भेलोज्जी, बेनमोहर (राप्ती र गण्डकीको सङ्गम) भएर गण्डकीको तीरैतीर देवघाट अनि त्यहाँबाट कविलास, उपरदाड, जोगीमारा, चितलाड, थानकोटहुँदै काठमाडौं जाने सुगम मार्ग छ भनेका थिए (ह्यामिल्टन, १९८६, पृ.१८३) । यी तथ्यहरूले चितवन नेपाल मण्डलबाट टिष्टुड, देवघाट, रामनगरहुँदै भारततिर सामानहरू निकाशी हुने व्यापारिक मार्ग थियो भन्ने कुराको पुष्टि गर्दछन् ।

चितवन प्राचीनकालमा लिच्छवी शासन अन्तर्गत थियो भनेर ठोकुवा गरेर भन्न सक्ने आधार भने केही पनि छैन किनकि यस क्षेत्रमा लिच्छवीकालीन कुनै अभिलेख पाइएको छैन ।

मध्यकाल

मध्यकालको पूर्वार्द्धमा वर्तमान नेपालको पश्चिमी क्षेत्रमा खस राज्य, काठमाडौं उपत्यकामा नेपालमण्डल र दक्षिण-पूर्वी तराइमा तिरहुत नामक राज्य थिए । त्यतिखेर खस राज्यको प्रभाव त्रिशुली नदीदेखि पश्चिमसम्म मात्र देखिन्छ भने त्यसभन्दा पूर्व तिरहुत राज्यको प्रभाव भएको पाइन्छ (रेग्मी, २०७४, पृ.२२-२४) । तिरहुत राज्यका संस्थापक नान्यदेवले विदेह राज्यको

सम्पूर्ण भूभाग कब्जा गरी वाराको सिमरौनगढमा राजधानी बनाएको हुनाले चितवन क्षेत्रमा पनि सो राज्यको प्रभावमा थियो भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ ।

मध्यकालको उत्तरार्द्धमा खस राज्य, नेपाल मण्डल र तिरहुत राज्य विखण्डन भएपछि कर्णाली क्षेत्रमा बाइसी र गण्डकी क्षेत्रमा चौबीसी राज्यहरू स्थापना भए । त्यतिखेर स्थापना भएको पाल्पा राज्यका राजा मणि मुकुन्द सेनको राज्यको सिमाना पूर्वमा बराह क्षेत्र, पश्चिममा रुरु क्षेत्र, उत्तरमा मुक्ति क्षेत्र र दक्षिणमा हरिहर क्षेत्रसम्म फैलिएको थियो भन्ने भनाइ छ (घिमिरे, २०४५, पृ. ३७-४०) । त्यसकारण नारायणी नदीको पूर्वमा रहेको चितवन क्षेत्र पनि पाल्पा राज्यको अधिनमा रहेको देखिन्छ । मुकुन्द सेन प्रथमको निधनपछि पाल्पा राज्य टुक्रियो र चितवनसहितको तनहुँ राज्य भुञ्जी सेनको भागमा परेको थियो ।

पाल्पाका राजा मणि मुकुन्द सेनले आफ्नो जीवनको अन्तिम समय तपस्वीको रूपमा देवघाटमा नै व्यतित गरेका थिए (सेन, २०७४, पृ. २२) । देवघाटमा रहेको 'मुकुन्देश्वर महादेव' मन्दिरको भित्तामा भएको अभिलेखमा 'षोडशाब्दे शते गते विक्रम भूमिपालात् । मुकुन्द सेन क्षितिपालकेन शिवालयोद्घाटित किङ्करेण । १६०६ फाल्गुन मासि शुक्ल सप्तम्यां रवौ मुकुन्देश्वरोऽयं शिवः (तिम्सिना, २०७७, पृ. ४६०) लेखिएको देखिनाले मणि मुकुन्द सेनले यो क्षेत्रमा धार्मिक र सांस्कृतिक महत्त्वका कलाकौशलको विकास समेत गराएका थिए भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ ।

तनहुँका राजाहरूले त चितवनका कविलास, देवघाट, बाँदरकोना र सोमेश्वरगढीलाई आफ्नो शीतकालीन मुकाम नै बनाउने गरेका थिए भन्ने कुराको पुष्टि त्रिविक्रम सेनले वि.सं. १८०० मा कविलासमा बसी रामकृष्णलाई जग्गा रजबन्धकी गरिदिएको स्याहामोहर, इशाइहरूका धर्मगुरु पोप बेनेदितोलाई वि.सं. १८१० मा देवघाटबाट लेखेको पत्र र वि.सं. १८११ मा देवानन्द उपाध्यायलाई देवघाटमा मुकाम राखेको बेला लेखेका पत्रले गर्दछन् । त्यस्तै त्रिविक्रम सेनले वि.सं. १८२६ मा सोमेश्वरगढीमा बसी गुणानन्द पन्तलाई जग्गा बाँधा वितलब दिएको स्याहामोहर र कामारीदत्त सेनले वि.सं. १८२७ मा बाँदरकोना (बाँदरभुला)मा मुकाम राखी निजलाई नै जग्गा रजबन्धकी गरिदिएको स्याहा मोहरले चितवनको दक्षिण-पश्चिम क्षेत्र पनि तनहुँका राजाहरूको अधिनमा थियो भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ८९-१०१) ।

आधुनिककाल

आधुनिक भन्ने शब्दको अर्थ हुन्छ 'नयाँ' । पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो राज्यलाई नयाँ बनाउने लक्ष लिएका थिए । उनी गोरखा राज्यको राजगद्दीमा बस्दा वर्तमान नेपालको भौगोलिक क्षेत्रमा पूर्णरूपमा कृषिमा आधारित अर्थव्यवस्था भएका थुप्रै सानासाना राज्यहरू थिए । उनले ती राज्यहरूलाई एकीकृत गरेर राष्ट्रिय राज्यको निर्माण गर्ने लक्ष्य लिएका थिए । यस कार्यमा उनी मस्योङ्दीदेखि पूर्व टिष्टासम्मको भूगोललाई एकीकृत गरी विशाल गोरखा राज्य निर्माण गर्न सफल पनि भए जसलाई हाल 'नेपाल राष्ट्र' भनिन्छ ।

उनले पूरा गर्न बाँकी रहेको काम आफ्ना अनुयायीहरूले गरुन र त्यसको सुरक्षा, सुदृढीकरण र संरक्षण गरुन भन्ने चाहन्थे । किनभने पृथ्वीनारायण शाहभन्दा अघिका खस, मल्ल र सेनवंशका शासकहरूले पनि आफ्नो राज्य विस्तार गरी विशाल भूभागमा फैलाएका त थिए तर त्यसलाई भाइभारदारले अंशवण्डा गरी अलगअलग राज्य बनाउने नीति लिएका हुनाले कालान्तरमा ती राज्य टुक्रिएर अनेकौँ राज्य बनेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहको समयमा पनि गोरखा राज्यको विस्तार गरी पूर्वमा टिष्टासम्म पुऱ्याएपछि उनका भाइहरूले राज्यलाई खण्डिकरण गरी अलगअलग राज्यको शासक बन्ने चाहना राखेका थिए । तर पृथ्वीनारायणले परम्परागत रूपमा रहेको राज्य विभाजन गर्ने पुरानो चलनलाई तोडेर नयाँ नीति अवलम्बन गरे । त्यो मामूली काम नभएर मध्यकालीन युगको अन्त्य गरेर आधुनिक युगको शुरुवात गर्ने एक युगान्तकारी घटना थियो । त्यसका लागि उनले आफ्ना भाइहरूको साथ र सहयोग गुमाउनु परेको थियो । साथै अनेकौँ प्रकारका लाज्छना पनि सहनु परेको थियो । पृथ्वीनारायण शाहले मध्यकालीन सबै परम्परा तोडेर आफ्नो राज्यमा नयाँ परम्परा बसाल्नुकासाथै एकीकृत नेपाल

राज्य निर्माण गर्ने जग बसालेका थिए । त्यसकारण उनले काठमाडौं उपत्यका विजय गरेपछिको वि.सं.१८२६ पश्चातको समयलाई नेपालको इतिहासको आधुनिककाल भनिन्छ ।

नेपालको एकीकरण कार्यको थालनी वि.सं. १८०१ मा शुरु भएको थियो । पृथ्वीनारायण शाहको समयमा तीव्र गतिमा चलेको एकीकरण अभियान उनको शेषपछि केही समय सुस्ताएजस्तो भएपनि बहादुर शाहको समयमा द्रुत गतिमा अघि बढ्यो । वि.सं. १८७१-१८७२ मा भएको नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धपछि त सो कार्यमा पूर्णबिराम नै लाग्न गयो ।

नेपालको एकीकरणको सिलसिलामा गोरखाली सेनाले वि.सं.१८२७ देखि नै तनहुँ राज्यमा आक्रमण गर्दै आएको थियो । तर चौबीसी राज्यहरूको साथसहयोग पाएको हुनाले सो राज्यउपर गोरखालीहरूको पूर्ण अधिकार कायम हुन सकेको थिएन । त्यही समयमा अङ्ग्रेजहरूले बङ्गाल र बिहारहुँदै अवधसम्म आफ्नो आधिपत्य जमाइ सकेका थिए । त्यसकारण तनहुँका राजाले सहयोग गरेमा उनको अधिनमा रहेको चुरे पर्वतदेखि दक्षिणको रामनगर र चुरे पर्वतदेखि उत्तरमा रहेको चितवनसमेत अङ्ग्रेजहरूले कब्जा गर्नसक्ने सङ्केत देखिएको थियो । त्यसकारण बेतियामा निर्वाशित जीवन बिताइरहेका बहादुर शाहले जतिसक्दो छिटो चितवनमा आक्रमण गरी सो क्षेत्र आफ्नो अधिनमा लिन दाजु प्रतापसिंह शाहलाई पत्र लेखेका थिए । साथै त्यसबखत दरबारमा हर्ताकर्ता भइ बसेका ब्रजनाथ पण्डितले पनि सो कार्यमा ढिलाइ गर्न नहुने सल्लाह दिएका थिए (उही, पृ.५६-६१) । त्यसकारण वि.सं. १८३४ श्रावण ३ गते गोरखाली सेनाले चितवनको कविलासपुर गढीमा आक्रमण गर्‍यो । यो अभियानमा पूर्वको किराँत प्रदेश कब्जा गरेर त्यसको सुरक्षार्थ त्यहीं काजमा रहेका अभिमानसिंह बस्नेत, रामकृष्ण कुँवर र पारथ भण्डारीलाई खटाइएको थियो । उनीहरूको सहयोगका लागि काठमाडौंबाट काजी स्वरूपसिंह कार्की केही सेनासहित चितवन पुगेका थिए । त्यहाँ पुगेको गोरखाली सेनाले पहिले कविलासपुरगढी र उपरदाङ्गढी कब्जा गर्‍यो । तनहुँका राजाले वर्षा मासको समय हुनाले उर्लादो भेलसहितका सप्तगण्डकी पार गरेर चितवन पुगी सो क्षेत्र फिर्ता गराउने साहस गर्न सकेनन् । त्यसपछि गोरखाली फौजको हिम्मत बढ्यो र चितवनको दक्षिणमा रहेको सोमेश्वर गढीमा आक्रमण गर्ने योजना बन्यो । श्रावण २६ गते सोमेश्वर गढी आफ्नो अधिनमा लिइसकेपछि चितवनको सम्पूर्ण भूभागमा गोरखाली सेनाको आधिपत्य कायम भयो । त्यसपछि चितवनको सुरक्षाका लागि रामकृष्ण कुँवरलाई उपरदाङ्ग गढीमा किल्ला जमाइ बस्न काजमा खटाइएको थियो (उही, पृ.६१-६६) ।

प्रशासनिक जिल्लाको रूपमा चितवन

मानवले स्थायी रूपमा बसोबास शुरु गरेपछि आफूले कब्जा गरेको जमिनमाथि आफ्नो आधिपत्य जमाउन थालेपछि 'राज्य'को उत्पत्ति भयो । त्यसपछि शासकहरूले आफ्नो अधिनमा भएको जमिनमा प्रभाव कायम गरिराख्नका लागि राज्यलाई विभिन्न क्षेत्रमा विभाजन गरी आफ्ना अनुयायीहरूलाई त्यस क्षेत्रको प्रशासक नियुक्त गर्न थालेको पाइन्छ । नेपालको एकीकरणको सिलसिलामा चितवन क्षेत्र कब्जा गरिएपछि यो ठाउँ एक इलाकाको रूपमा मात्र रहेको थियो । वि.सं. २०१८ मा मात्र यो क्षेत्र चितवन नामक अलग्गै जिल्लाको रूपमा अस्तित्वमा आएको हो जसका बारेमा यहाँ चर्चा गरिन्छ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालको एकीकरणपश्चात प्रशासन सञ्चालनको सुविधाका दृष्टिले मुलुकलाई विभिन्न जिल्लामा विभाजन गरिएको थियो । त्यतिखेर मध्यकालदेखिका राज्यहरूलाई नै जिल्ला कायम गरेर प्रशासन सञ्चालन गरिएको थियो । जङ्गबहादुर राणाको पालामा तयार गरिएको एक अभिलेखमा नेपालभर ६९ जिल्ला भएको उल्लेख छ जसमा मर्ज्यादापुर पनि एक हो (अधिकारी, १९८४, पृ.२१०-२११) । चितवनलाई मध्यकालदेखि नै मर्ज्यादापुर जिल्ला भनिन्थ्यो भन्ने कुरा कामारीदत्त सेनले गुणानन्द पन्थलाई वि.सं. १८२७ मा दिएको विर्ता बकसपत्रबाट ज्ञात हुन्छ । उक्त बकसपत्रमा 'आगे श्री गुणानन्द

पन्थज्युके विर्ता वकस भइल. जिले मर्यादापुर तपे चितावन मौजे सहलौली गाव.' भन्ने कुरा लेखिएको छ (अधिकारी, २०५५, पृ.१००-१०१) ।

'मज्यादापुर' जिल्लाको पूर्वी भूभागलाई चितौन प्रगन्ना, गीतानगरदेखि राप्तीकिनारसम्मको क्षेत्रलाई बेलौद प्रगन्ना, भरतपुर, बसेनी, नारायणगढ, लड्कु र मङ्गलपुर क्षेत्रलाई संजौर प्रगन्ना तथा मङ्गलपुरदेखि मेघौलीसम्मको गहिरो भागलाई गहिरवाड प्रगन्ना भनिन्थ्यो भन्ने विद्वान्हरूको भनाइ छ (कँडेल, २०६५, पृ.१८-२५) ।

वीर शमशेरको समयमा वि.सं. १९५२ मा पहाडलाई २३ तहसिल र तराईलाई १२ जिल्ला गरी ३५ जिल्लामा विभाजन गरिएको थियो । त्यसमध्ये तराईलाई पूर्वी मधेश, भित्री मधेश र पश्चिमी मधेश भनी छुट्टाइएको थियो (वैद्य र माननधर, २०५३, पृ.१८५-१८६) । भित्री मधेशमा रहेका तीन जिल्ला उदयपुर, चिसापानी र दाङदेउखुरीमध्ये चितवन चिसापानी जिल्ला अन्तर्गत पर्दथ्यो । चिसापानी जिल्लालाई चिसापानीगढी, चितवन र नवलपुर गरी तीन इलाकामा विभाजन गरिएको थियो । त्यतिखेर चितवन इलाकामा सोह्रहजार चितवन, खास चितवन, बेलौद, टाँडी, कालाबञ्जार र माँडी गरी छवटा प्रगन्ना थिए (नेपालको नक्सा, २०१५) ।

एकीकरणपछि नेपालका विभिन्न भूभागबाट राजश्व असुल गर्न सजिलो होस भनी सुरुमा अमाली प्रथा लागू गरिएको थियो । त्यसबेला रैती बसेका क्षेत्रलाई पहाडमा थुम तथा तराइमा प्रगन्ना भनी छुट्टाइएको थियो । वि.सं. १९५९ मा अमाली प्रथा खारेज गरी तालुदारी प्रथा लागू गरियो । त्यसपछि थुम र प्रगन्नालाई मौजामा विभाजन गरिएको थियो । साथै हरेक मौजामा जिम्मावाल, मुखिया वा चौधरी नियुक्त गरिएको थियो । वि.सं. १९७९ सालको एक विवरण अनुसार पूर्वी चितवनमा १४४, मध्य चितवनमा ६४ र राप्तीपारि २४ गरी चितवन जिल्लाभर २३२ मौजाहरू थिए (थापा, २०५०, पृ.१८४-१८५) ।

वि.सं. २०१३ सालमा गोरखा, धादिङ, मकवानपुर र लमजुङका बाढी पहिरो पीडित तथा नेपालभरका गरीब, सुकुम्बासी र तराइमा बसोबास गर्न चाहने सबै वर्गका मानिसलाई व्यवस्थित बसोबास गराउने उद्देश्यले राप्ती दुन विकास योजना लागू गरिएको थियो (शर्मा र मल्ल, २०६०, पृ.ग) । त्यसपछि मात्र चितवनमा जनसङ्ख्या वृद्धि हुनुकासाथै विभिन्न ठाउँमा तिव्र रूपमा बस्ती विकास हुन थालेको हो ।

चितवन जिल्लाको प्रशासनिक संरचना

वि.सं. २०१८ सालमा नेपाललाई ७५ जिल्लामा विभाजन गर्दा चिसापानी गढी अन्तर्गतको चितवन इलाका भित्रका छ वटा प्रगन्नाहरूलाई समेटेर चितवन जिल्ला बनाइएको थियो । त्यतिखेर चितवन इलाका अन्तर्गत सोह्रहजार चितवन (वर्तमान चितवनको पहाडी भूभाग), चितवन (हालको चितवन जिल्लाको पूर्वी क्षेत्र), टाँडी (भरतपुरदेखि पश्चिम शुक्रनगरसम्मको टाँडी क्षेत्र), कालाबञ्जर (नारायणगढदेखि पश्चिम बेलुवा भगडीसम्मको गहिरो भूभाग), बेलौद (गीतानगर, पटिहानी, जगतपुर र ध्रुव) तथा माडी प्रगन्ना (बघौडा र गर्दी) रहेका थिए (देवकोटा, २०४०, पृ.२२४) ।

जिल्ला पञ्चायत ऐन २०१९ लागू भएपछि नेपालभरका पचहत्तरै वटा जिल्लामा 'जिल्ला पञ्चायत' गठन हुँदा चितवनमा पनि ११ सदस्यीय जिल्ला पञ्चायत गठन भएको थियो (रेग्मी, २०७८, पृ.१२५-१२८) । जिल्ला पञ्चायतमा एक सभापति, एक उपसभापति र ९ जना सदस्य रहने व्यवस्था थियो जसको चयन जिल्ला सभाले गर्दथ्यो । जिल्ला सभामा सो जिल्लाभित्रका गाउँ र नगर पञ्चायतबाट चुनिएर आएका प्रतिनिधि हुन्थे (यादव र अरू (सम्पा.), २०७३, पृ. १८३-१८४) ।

पञ्चायत व्यवस्थाका विरुद्धमा जनविरोध बढेपछि वि.सं.२०३७ सालमा जनमत सङ्ग्रह भयो । 'सुधारिएको पञ्चायत व्यवस्था कि बहुदलीय प्रणाली' भन्ने विषयमा भएको जनमत सङ्ग्रहमा पञ्चायत व्यवस्थाको पक्षमा बहुमत देखिएपछि नेपालको संविधानमा संशोधन गरी पञ्चायतका विभिन्न निकायको निर्वाचन प्रणालीमा पनि व्यापक परिवर्तन गरियो । त्यतिखेर जिल्ला पञ्चायत ऐन २०१९ मा संशोधन गरी जिल्लालाई विभिन्न इलाकामा विभाजन गरिएको थियो । 'स्थानीय

पञ्चायत सम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन र खारेजी गर्ने ऐन २०३८ अनुसार 'जिल्ला पञ्चायतका सदस्यहरूको निर्वाचनका लागि प्रत्येक जिल्ला पञ्चायत क्षेत्रलाई श्री ५ को सरकारले नौ इलाकामा विभाजन गर्ने छ' भनिएको थियो । जिल्ला पञ्चायतका सभापति र उपसभापतिको निर्वाचन जिल्लाभरका गाउँ सभा र नगर सभाका सम्पूर्ण सदस्यहरूबाट र इलाकाका सदस्यको निर्वाचन सम्बन्धित इलाकाका गाउँ सभा र नगर सभाका सदस्यहरूबाट गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो (नेपाल ऐन सङ्ग्रह, खण्ड २, २०४४, पृ.९७) ।

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना भएपछि विभिन्न तहका स्थानीय निकायको नामबाट 'पञ्चायत' शब्द हटाइएपछि जिल्ला पञ्चायतलाई जिल्ला विकास समिति भन्न थालिएको हो । त्यतिखेर जारी गरिएको 'जिल्ला विकास समिति ऐन २०४८' मा जिल्ला विकास समितिको क्षेत्रलाई बढीमा सत्र इलाकामा विभाजन गर्न सकिने छ भनिएको थियो (स्थानीय निकायसम्बन्धी ऐनहरू, २०४९, पृ.९३) । सोही व्यवस्था बमोजिम चितवन जिल्लालाई १३ इलाकामा विभाजन गरिएको थियो (जिल्ला पार्श्वचित्र चितवन, २०६१, पृ.९) ।

नेपालमा दश वर्षसम्म चलेको जनविद्रोह र बैसट्टीत्रिसट्टी सालमा भएको जनआन्दोलनको परिणाम स्वरूप संविधान सभाको निर्वाचन भइ सो सभाले वि.सं. २०७२ साल आश्विन ३ गते 'नेपालको संविधान' जारी गरेको छ । यो संविधानमा राज्य सञ्चालनको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको हुनेछ भनिएको छ तर स्थानीय तह अन्तर्गत गाउँपालिका वा नगरपालिका र जिल्ला सभा रहने व्यवस्था गरिएको छ (नेपालको संविधान, २०७२, पृ.३१) । प्रत्येक जिल्लाभित्रका गाउँपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख सदस्य रहने जिल्ला सभाले नौ सदस्यीय जिल्ला समन्वय समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सो समितिको काम (क) जिल्लाभित्रका गा.पा. र न.पा. बीच सान्त्वय गर्ने (ख) विकास तथा निर्माण सम्बन्धी कार्यको सन्तुलन कायम गर्न सोको अनुगमन गर्ने र (ग) जिल्लामा रहेका संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालय र गा.पा. र न.पा. बीच समन्वय गर्ने मात्र रहेको छ (उही, पृ.१०१-१०२) । पञ्चायतकालको जिल्ला पञ्चायत र छयालिस सालको आन्दोलनपछिको जिल्ला विकास समितिले राजनीतिक, प्रशासनिक र विकास निर्माणको क्षेत्रमा जुन किसिमको अधिकारको प्रयोग गर्न पाएको थियो त्यसको तुलनामा वर्तमान जिल्ला समन्वय समिति दाह्रा नड्घ्रा भिकेको बाघ जस्तै निरिह बनेको देखिन्छ ।

प्रशासनिक कार्यालयहरू

राणा शासनकालमा चितवन इलाकाको केन्द्र उपरदाङ्गढीमा राखिएको थियो । चितवन शिकार खेलको लागि उपयुक्त स्थल हुनाले वि.सं. १९९२ मा यस इलाकालाई वीरगञ्जका वडाहाकिमको अधिनमा राखी यसको केन्द्र भुवानीमा सारिएको थियो । वि.सं. २०१४ पछि चितवनको केन्द्र भरतपुरमा सारिएको हो (जिल्ला पार्श्वचित्र, २०६१, पृ.६) । यसको केन्द्र भुवानीमा हुँदा माल, अदालत, भन्सार र हुलाक अड्डा भुवानीदेखि उत्तर उपरदाङ्गढीदेखि दक्षिणमा रहेको शेरकावासमा थिए भने मिलिसिया चौकी र वनजाँच अड्डा उपरदाङ्गढीमा राखिएका थिए (मेचीदेखि महाकाली, २०३१, पृ.१२६७) । नेपालमा पञ्चायत व्यवस्थाको प्रादुर्भावपश्चात जिल्ला पञ्चायत ऐन २०१९ अनुसार नेपालभर जिल्ला पञ्चायत गठन भएपछि पञ्चायत विकास अधिकारीको अधिनमा रहने गरी दर्ताचलानी, एकाउण्ट, प्रशासन, सहकारी, कृषि प्रसार, पञ्चायत प्रबन्ध र निर्माण कार्यालयजस्ता अत्यावश्यक कार्यालयहरू मात्र खुलेका थिए भन्ने कुरा श्री ५ को सरकारको क्षेत्रीय प्रशासन सर्वेक्षण २०२१ मा उल्लेख गरिएको छ (पृ.५६) । त्यतिखेरसम्म नयाँ जिल्लाहरूमा केही कार्यालयहरू स्थापना भएको भएतापनि जिल्लाको समग्र प्रशासन के कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने कुराको अन्योल थियो । त्यसकारण वि.सं. २०२२ मा 'स्थानीय प्रशासन व्यवस्था अध्यादेश' जारी गरी राणा शासनकालदेखि चल्दै आएका गौडा, गोश्वारा र त्यहाँ रहने वडाहाकिमको पद खारेज गरी हरेक जिल्लामा 'प्रमुख जिल्ला अधिकारी' रहने र उनको मातहतमा जिल्लाका

सम्पूर्ण कार्यालयहरू रहने व्यवस्था गरिएको थियो (नेपाल गजेट, १५/२५, २०२२) । यो व्यवस्थाले चितवन जिल्लामा पनि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नेतृत्वमा जिल्लाको प्रशासन सञ्चालन हुन थाल्यो । त्यसपछि आवश्यकता अनुसार विभिन्न कार्यालयहरू थपिँदै जाँदा वि.सं. २०३१ सम्ममा प्र.जि.अ.को कार्यालय मातहत भरतपुर र ठोरीमा प्रहरी निरीक्षक कार्यालय, भरतपुरमा कारागार, वन, वन्यजन्तु संरक्षण, कोष तथा तहसिल, अन्तशुल्क, कर, छोटी भन्सार, तथाङ्क सङ्कलन, अदालत, सहायक सरकारी वकिल कार्यालय, शिक्षा कार्यालय, महेन्द्र आदर्श चिकित्सालय, नेपाल औलो उन्मुलन संघ, पशु चिकित्सालय, विफर उन्मुलन संघ, खानेपानी ढल निकास, सडक सब-डिभिजन, आकाशवाणि स्याटेलाइट, कृषि विकास बैंक, कृषि खरिदविक्रि संस्थान, सहकारी, भूमि प्रशासन, खगेरी सिंचाइ आयोजना, घरेलु उद्योग अञ्चल केन्द्र, जिल्ला पञ्चायत कार्यालय, परिवार नियोजन, शाही नेपाल वायु सेवा निगम, उद्योग वाणिज्य संघ र साभा प्रकाशन कार्यालय गरी ३२ वटा जिल्ला स्तरीय शाखा कार्यालयहरू खुलेका थिए (मेचीदेखि महाकाली, २०३१, पृ.१२६७-१२६८) ।

जनमत सङ्ग्रहपछि मुलुकमा जनताप्रति उत्तरदायी हुने शासन प्रणालीको विकास हुनु पर्दछ भन्ने अवधारणाको विकास भएको हुनाले 'विकेन्द्रीकरण ऐन २०३९' जारी गरी पञ्चायत विकास अधिकारीको नाम परिवर्तन गरी स्थानीय विकास अधिकारी बनाइनुकासाथै उनको अधिनमा विकास निर्माण सम्बन्धी कार्यालयहरू राखियो । शान्तिसुरक्षा र सामान्य प्रशासनको अलावा जिल्लाको सम्पूर्ण प्रशासनिक कामको निर्देशन, निरीक्षण र अनुगमन गर्ने जिम्मा भने प्रमुख जिल्ला अधिकारीकै थियो (नेपाल ऐन सङ्ग्रह, खण्ड २, २०४४, पृ.२२८-२४८) ।

बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनापछि केन्द्रमा मन्त्रालयहरू थपघट गर्ने क्रममा जिल्लामा पनि विभिन्न नयाँ कार्यालयहरूको स्थापना र नाम परिवर्तन हुँदै गयो भने नेपालको संविधान २०७२ लागू भएपछि संघ र प्रदेश सरकारको अधिनमा रहने गरी जिल्लामा विभिन्न कार्यालयहरूको व्यवस्थापन गरिएको छ । हाल चितवन जिल्लामा निम्न लिखित ७३ वटा कार्यालयहरू छन्-

- (१) सेवा प्रदायक कार्यालयहरू : जिल्ला अदालत, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, इलाका प्रशासन कार्यालय (माडी), जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जुनियर प्रहरी तालिम केन्द्र, जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय, को.ले.नि.का., मालपोत कार्यालय (भरतपुर, चनौली, खैरहनी र माडी), आन्तरिक राजश्व, शिक्षा कार्यालय, वन, तथाङ्क, खानेपानी तथा सरसफाइ, हुलाक, भूमि सुधार, नापी कार्यालय (भरतपुर, चनौली, खैरहनी र माडी), निर्वाचन कार्यालय, राष्ट्रिय अनुसन्धान, यान्त्रिक कार्यालय, महिला तथा बालबालिका कार्यालय, कारागार, नेपाली सेनाको व्यारेक (भरतपुर र कसरा), नागरिक उड्डयन, दूर सञ्चार (भरतपुर र टाँडी), नेपाल परिवार नियोजन संघ, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, विद्युत प्राधिकरण (भरतपुर र टाँडी), जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र, राष्ट्रिय बिमा संस्थान, सहकारी डिभिजन कार्यालय तथा प्रशिक्षण केन्द्र, साभा प्रकाशन, कृषि सामग्री संस्थान, साल्ट ट्रेडिङ संस्थान
- (२) विकास निर्माणका कार्यालयहरू : जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, भवन तथा शहरी विकास, कृषि विकास, पशु सेवा, डिभिजन सडक कार्यालय, मध्यमाञ्चल सिंचाइ विकास डिभिजन, मत्स्य विकास केन्द्र, भूमिगत जल सिंचाइ आयोजना, कोसेबाली विकास कार्यक्रम, मकैबाली अनुसन्धान, किम्बु नर्सरी व्यवस्थापन केन्द्र, रेशम खेती विकास कार्यक्रम, स्टट फार्म सेन्टर, राष्ट्रिय पक्षी रोग अन्वेषण प्रतिष्ठान,
- (३) स्वास्थ्य सम्बन्धी संस्थाहरू : जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, भरतपुर अस्पताल, बी.पी. कोइराला मेमोरियल क्यान्सर अस्पताल, आँखा अस्पताल,
- (४) वित्तीय संस्थाहरू : नेपाल बैंक लिमिटेड (नारायणगढ र पर्सा), कृषि विकास बैंक (भरतपुर, पर्सा र भरतपुर बाइपास), राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक
- (५) अन्य : जिल्ला समन्वय समिति, भरतपुर महानगरपालिका, कालिका, खैरहनी, माडी, रत्ननगर र राप्ती नगरपालिका, इच्छाकामना गाउँपालिका कार्यालय (चितवन जिल्ला पार्श्वचित्र, २०७४, पृ.१७२-१७४) ।

गाउँ र नगरको संरचना

वि.सं. २०१८ सालमा गाउँ र नगर पञ्चायत गठन हुँदा चितवन जिल्लामा शुरुमा २२ वटा गाउँ पञ्चायत स्थापना गरिएको थियो । राप्ती दून विकास योजना कार्यान्वयन भएपछि चितवनमा अन्यत्रबाट बसाइसराइ गर्ने क्रम तिब्र रूपमा वृद्धि भयो जसका कारण यस क्षेत्रमा जनघनत्व बढेर गयो । त्यसकारण वि.सं. २०२३ सालमा यस जिल्लाको पहाडी भागमा ६ वटा, पूर्वी चितवनको समथर भूभागमा १५ वटा, पश्चिम चितवनमा १६ वटा र माडीमा ५ वटा गरी ४२ वटा गाउँ पञ्चायत स्थापना गरिएको थियो । वि.सं. २०३५ सालमा नेपालभरका गाउँ तथा नगर पञ्चायतको संरचनामा व्यापक हेरफेर गरिएको थियो । त्यही क्रममा चितवनमा पनि गाउँ पञ्चायतहरूको सङ्ख्या घटाउने तथा भरतपुर र नारायणघाट गाउँ पञ्चायतलाई मिलाएर भरतपुर नगर पञ्चायत स्थापना गर्ने काम भएको थियो । त्यसपछि यस जिल्लामा एक नगर पञ्चायत र ३१ वटा गाउँ पञ्चायत कायम भएका थिए । जनमत सङ्ग्रहमा पञ्चायत व्यवस्थाको पक्षमा बहुमत देखिएपछि नेपालको संविधानमा संशोधन गरी आम निर्वाचनबाट प्रतिनिधि चुन्ने व्यवस्था लागू गरियो । त्यतिखेर चितवनमा एक नगर पञ्चायत र ३८ गाउँ पञ्चायत स्थापना गरिएको थियो (सापकोटा, २०४६, पृ. २०२-२०५) ।

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना भएपछि विभिन्न तहका स्थानीय निकायको नामबाट 'पञ्चायत' शब्द हटाइँदा यस जिल्लाका गाउँ पञ्चायतलाई गाउँ विकास समिति र नगर पञ्चायतलाई नगरपालिका भन्न थालिएको हो । त्यतिखेर नारायणपुर र गीतानगर गाउँ पञ्चायतका केही भूभाग भरतपुर नगरपालिकामा गाभेर सो नगरपालिकाको १३ र १४ नम्बर वडा कायम गरिएको थियो भने नारायणपुर गाउँ विकास समितिको नाम परिवर्तन गरेर फूलवारी गाउँ विकास समिति राखिएको थियो । वि.सं. २०५४ सालमा भएको स्थानीय निकायको निर्वाचनको बेला रत्ननगर र पञ्चकन्या गा.वि.स.लाई मिलाएर रत्ननगर नगरपालिका स्थापना गरिएको थियो (रेग्मी, २०७८, पृ. १७८ र १८६) ।

वि.सं. २०७१ सालमा मङ्गलपुर, फूलवारी, गीतानगर, शिवनगर र पटिहानी गा.वि.स. मिलाएर भरतपुर नगरपालिकालाई उप-महानगरपालिकामा स्तरोन्नति गरिएको थियो भने पिठ्ठा र बछौली गा.वि.स. मिसाएर रत्ननगर नगरपालिकाको सीमा विस्तार गरिएको थियो । त्यस्तै पश्चिम चितवनका शारदानगर र गुञ्जनगर गा.वि.स. मिलाएर चित्रवन नगरपालिका र जगतपुर, पार्वतीपुर, शुक्रनगर र मेघौली गा.वि.स. मिसाएर नारायणी नगरपालिका बनाइएको थियो भने पूर्वमा खैरहनी, कुमरोज र वीरेन्द्रनगर गा.वि.स. मिलाएर पर्सा नगरपालिका बनाइएको थियो । त्यसैगरी गर्दी, बघौडा, कल्याणपुर र अयोध्यापुरी गा.वि.स. मिसाएर माडी नगरपालिका बनाइएको थियो । यसरी वि.सं. २०७३ सम्म चितवनमा एक उपमहानगरपालिका, ५ वटा नगरपालिका र १६ वटा गा.वि.स. कायम भएका थिए (सापकोटा, २०७७, पृ. १०१) ।

नेपालको संविधान २०७२ लागू भएपछि मुलुकलाई ७ प्रदेश, ७७ जिल्ला र ७५३ स्थानीय तहमा विभाजन गरिएको छ । यो पुनर्संरचनापछि चितवनमा एक महानगरपालिका, पाँच नगरपालिका र एक गाउँपालिका कायम भएका छन् । साविकको भरतपुर उप-महानगरपालिकामा चित्रवन र नारायणी नगरपालिका तथा कविलास गा.वि.स. मिसाएर २९ वटा वडा भएको भरतपुर महानगरपालिका बनाइएको छ । जुटपानी, पदमपुर र शक्तीखोर गा.वि.स. मिलाएर कालिका नगरपालिका बनाइएको छ जसमा ११ वडा छन् भने कुमरोज, खैरहनी र चैनपुर गा.वि.स. मिलाएर खैरहनी नगरपालिका बनाइएको छ जसमा १३ वडा छन् । माडी नगरपालिकालाई ९ र रत्ननगर नगरपालिकालाई १६ वडामा विभाजन गरिएको छ । पूर्वी चितवनका कोराक, पिप्ले, भण्डारा, लोथर र वीरेन्द्रनगर गा.वि.स.मिलाएर राप्ती नगरपालिका बनाइएको छ जसमा १३ वडा छन् । पहाडी क्षेत्रका काउले, चण्डीभञ्ज्याङ, दाहाखानी र दारेचोक गा.वि.स. मिसाएर इच्छाकामना गाउँपालिका बनाइएको छ जसमा ७ वडा छन् (नेपाल राजपत्र, खण्ड ६६, सङ्ख्या ५८, २०७३) ।

संघीय तथा प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्वको संरचना

प्रजातन्त्रको स्थापना पश्चात नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५ लागू भएपछि प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनका लागि मुलुकलाई १०९ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको थियो । त्यसमध्ये चिसापानीगढी अन्तर्गत निर्वाचन क्षेत्र नं. ५६ मा चितवनको भूभाग राखिएको थियो जहाँबाट एक जना प्रतिनिधि चुनिन्थे (देवकोटा, २०३६, पृ.९६) ।

पञ्चायत व्यवस्था लागू भएपछि जारी गरिएको नेपालको संविधान २०१९ मा मुलुकको व्यवस्थापिकाको रूपमा राष्ट्रिय पञ्चायतको व्यवस्था गरिएको थियो । त्यतिखेर ७५ वटै प्रशासनिक जिल्लालाई एकएक निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्दा चितवन जिल्लालाई पनि एक निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी एक जना मात्र प्रतिनिधि चुनिने व्यवस्था गरिएकोमा नेपालको संविधानमा गरिएको दोस्रो संशोधन २०२३ पछि चितवनबाट दुई जना प्रतिनिधि चुनिए जाने व्यवस्था गरिएको थियो (सिंह, २०६६, पृ.२६० र ३२३) ।

प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि जारी गरिएको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा चितवनलाई तीन वटा निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएकोमा बढ्दो जनसङ्ख्यालाई दृष्टिगत गरी वि.सं. २०५१ मा चार वटा र संविधान सभाको निर्वाचनका बेला पाँच निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकएक जना प्रतिनिधि चुनिने व्यवस्था गरिएको थियो (रेग्मी, २०७८, पृ.१९७-१९९ र २०६) ।

नेपालको संविधान २०७२ जारी भएपछि प्रदेश सभा र प्रतिनिधि सभाका प्रतिनिधि चयन गर्नका लागि प्रत्येक जिल्लालाई विभिन्न निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ । निर्वाचन आयोगको मिति २०७४ आश्विन १७ गतेको 'निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी सूचना' अनुसार चितवन जिल्लालाई प्रतिनिधि सभामा प्रतिनिधित्वका लागि तीन र प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्वका लागि निम्नानुसारको ६ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ ।

तालिका नं.१

निर्वाचन क्षेत्र विभाजनको विवरण

निर्वाचन क्षेत्र नं.	सम्मिलित क्षेत्रहरू
१	१ (क) राप्ती नगरपालिका सबै वडाहरू र खैरहनी नगरपालिकाका ३, ६, ७, ८, ९, १० र ११ नं. वडाहरू
	१ (ख) खैरहनी नगरपालिकाका १, २, ४, ५, १२ र १३ नं. वडाहरू र रत्ननगर नगरपालिकाका सबै वडाहरू
२	२ (क) कालिका नगरपालिकाका सबै वडाहरू, इच्छाकामना गाउँपालिकाका सबै वडाहरू र भरतपुर महानगरपालिकाका १, ३ र २९ नं. वडाहरू
	२ (ख) भरतपुर महानगरपालिकाका २, ४, ५, ७, १०, ११ र १२ नं. वडाहरू
३	३ (क) भरतपुर महानगरपालिकाका वडा नं. ६, ८, ९, १५ देखि २० सम्म र २६ देखि २८ सम्म
	३ (ख) भरतपुर महानगरपालिकाका वडा नं. १३, १४ र २१ देखि २५ सम्म र माडी नगरपालिकाका सबै वडाहरू,

(चितवन दर्पण, २०७८, पृ. २०७-२०८।)

निष्कर्ष

राज्यको अवधारणाको विकास भएपछि शासकहरूले आफ्नो प्रभाव क्षेत्रलाई विभिन्न प्रशासनिक एकाइमा विभाजन गर्दैआएको पाइन्छ । चितवन जिल्लाको नामले परिचित नेपालको मध्य भागमा अवस्थित नारायणी नदीदेखि दक्षिण-पूर्वको

यो क्षेत्रमा पनि प्रागैतिहासिककालदेखि नै विभिन्न राज्यहरूले आफ्नो प्रभाव जमाउँदै आएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा प्रागैतिहासिककालमा विदेह राज्यको प्रभावमा रहेको यो क्षेत्रमा प्राचीनकालमा लिच्छवी राज्यको प्रभाव रहेको देखिन्छ । त्यस्तै पूर्वमध्यकालमा तिरहुत राज्य र मध्यकालमा सेनवंशी शासकले यो क्षेत्रमा प्रभाव जमाएको पाइन्छ । आधुनिककालमा नेपाल राज्यमा विलिन भएको यो क्षेत्रलाई शासकहरूले कहिले मर्ज्यादापुर र कहिले चिसापानीगढी अन्तर्गतको एक इलाकाको रूपमा चिन्ने गरेको देखिन्छ ।

नेपाललाई ७५ जिल्लामा विभाजन गर्दा भने चितवन इलाकालाई जिल्लाको रूपमा स्थापित गरिएको थियो । त्यसपछि मात्र यो क्षेत्र प्रशासनिक, राजनीतिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वको स्थानको रूपमा विकसित हुँदै गएको छ । राप्ती दून विकास परियोजनाको कार्यान्वयन हुँदा देश र विदेशका विभिन्न स्थानबाट यो क्षेत्रमा बसाइ सरेर मानिसहरूको चाप बढ्न थालेपछि यस क्षेत्रको विकासले तिब्रता लिएको छ । यस क्षेत्रमा जनसङ्ख्याको वृद्धि हुँदै गएपछि आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक क्रियाकलाप पनि बढ्दै गएका छन् । त्यसको फलस्वरूप नयाँ संविधान लागू हुने बेलासम्ममा चितवनको मैदानी इलाकामा रहेका बस्तीहरू नगरपालिकामा परिणत भइसकेका छन् । नेपालको संविधान २०७२ लागू भएपछि त यहाँ एक महानगरपालिका नै स्थापना भएको छ भने मैदानी क्षेत्रमा पाँच नगरपालिका र पहाडी इलाकामा एक गाउँपालिका गरी सात वटा स्थानीय तह गठन भएका छन् । गाउँ र नगरको विकास र शान्ति सुरक्षाका लागि शुक्रा जिल्ला पञ्चायत राजनीतिक नेतृत्वको रूपमा रहेको थियो । प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि त्यसलाई जिल्ला विकास समितिको नाम दिइएको थियो । यतिखेर त्यो निकाय जिल्ला समन्वय समितिको नाममा स्थानीय तहको समन्वयकर्ताको भूमिकामा मात्र सीमित हुन पुगेको छ ।

पञ्चायतकालमा प्रारम्भमा चितवनबाट राष्ट्रिय पञ्चायतमा एक जना मात्र प्रतिनिधिले प्रतिनिधित्व गर्न पाउँथे भने विस्तारै दुई जनाले प्रतिनिधित्व गर्न पाउने व्यवस्था भएको थियो । बहुदलको पुनर्स्थापनापछि प्रतिनिधिसभामा पाँच जना सांसदसम्म निर्वाचित हुने व्यवस्था भयो । हाल नयाँ संविधानले संघीय र प्रदेश सभाको व्यवस्था गरेको हुनाले यो जिल्ला संघीय सभामा प्रतिनिधित्वका लागि ३ र प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्वका लागि ६ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजित भएको छ ।

चितवन अलग्गै जिल्लाको रूपमा स्थापित हुँदा यहाँ पञ्चायत विकास अधिकारीको मातहतमा केही कार्यालय मात्र खुलेका थिए भने वि.सं. २०२२ पछि प्रमुख जिल्ला अधिकारीको मातहतमा रहनेगरी शान्तिसुरक्षा र विकास निर्माणका विभिन्न कार्यालयहरू खुल्दै गएका हुन् । हाल यहाँ विभिन्न सेवा प्रदान गर्ने, विकास निर्माणसम्बन्धी काम गर्ने र शान्तिसुरक्षाको काम गर्ने गरी ७३ वटा कार्यालयहरू स्थापना भएका छन् ।

ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट चितवनको प्रशासनिक संरचनाको अध्ययन गर्दा यस क्षेत्रमा जनसङ्ख्याको वृद्धिसँगै जनचाहना र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नका लागि प्रशासनिक संरचनामा पनि परिवर्तन हुँदै गएको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, कृष्णकान्त, (१९८४), *नेपाल अण्डर जङ्गबहादुर १८४६-१८७७*, भोलुम १, काठमाण्डु : बुकु ।

अधिकारी, सूर्यमणि, (२०५५), *तनहुँ राज्यको इतिहास*, चितवन : चन्द्रप्रभा प्रकाशन ।

आचार्य, बाबुराम, (२०६०), *प्राचीनकालको नेपाल*, काठमाडौँ : श्रीकृष्ण आचार्य ।

कँडेल, देवीप्रसाद, (२०६५), *चितवनको इतिहास*, चितवन : लक्ष्मी कँडेल, (२०७८), "चितवनको ऐतिहासिक रूपरेखा (प्रागैतिहासिकदेखि २००७ सम्म)", *चितवन दर्पण (इतिहास, वर्तमान र परिकल्पना)*, चितवन : जिल्ला समन्वय समितिको कार्यालय, पृ. १-१०५ ।

घिमिरे, विष्णुप्रसाद, (२०४५), *पाल्पा राज्यको इतिहास, भाग १*, चितवन : पदमा घिमिरे ।

चितवन जिल्ला पार्श्वचित्र, (२०७४), तथ्याङ्क कार्यालय चितवन ।

चितवन दर्पण (इतिहास, वर्तमान र परिकल्पना), (२०७८), चितवन : जिल्ला समन्वय समितिको कार्यालय ।

जिल्ला पार्श्वचित्र चितवन, (२०६१), जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, चितवन ।

ढकाल, बेणीमाधव (अनु.), (२०६६), श्रीगणेशपुराणम्, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

(अनु.), (२०७५), हिमवत्खण्ड, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

तिम्सिना, नारायणाचार्य, (२०७७), देवघाटक्षेत्रको पौराणिक तथा सांस्कृतिक अध्ययन, काठमाडौं : देवघाट वैदिक आध्यात्मिक सेवा परिषद ।

थापा, धर्मराज, (२०५०), चितवन दर्पण, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर, (२०३६), नेपालको राजनीतिक दर्पण, काठमाडौं : अर्जुनबहादुर देवकोटा ।

(२०४०), नेपालको राजनीतिक दर्पण, तेस्रो भाग, काठमाडौं : उपेन्द्रबहादुर देवकोटा ।

नेपाल ऐन सङ्ग्रह, खण्ड २, (२०४४), काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, कानून तथा न्याय मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपालको नक्सा (थुम/प्रगन्ना विभाजित जनगणना जिल्लाहरू), (२०१५), संख्या-विभाग ।

नेपालको संविधान (२०७२), काठमाडौं : नेपाल सरकार, कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल गजेट, खण्ड १५, अतिरिक्ताङ्क २५, २०२२ साल पौष १ गते ।

नेपाल राजपत्र, खण्ड ६६, सङ्ख्या ५८, २०७३ साल फागुन २७ गते ।

पाण्डे, रामनिवास र रेग्मी, दिनेशचन्द्र, (२०५४), नेपालको पौराणिक इतिहास, काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

पोखरेल, डी.आर., (२०७९), संस्कृतिका सोपानमा चितवन, चितवन : हाम्रो सिर्जना-त्रैमासिक पत्रिका ।

बज्राचार्य, धनबज्र, (२०५३), लिच्छवीकालका अभिलेख, कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

मजुमदार, आर.सी., रायचौधरी, एच.सी. र दत्त, कलिङ्कर, (१९८८), एन् एडभान्ड हिस्ट्री अफ इण्डिया (फोर्थ एडिसन), मद्रास : एस.जी. वासानी फर म्याकमिलन इण्डिया लिमिटेड ।

मेचीदेखि महाकाली, भाग २, (मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र), (२०३१) काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।

यादव, अयोधीप्रसाद र अरू (सम्पा.), (२०७३), नेपालको निर्वाचन इतिहास, काठमाडौं : निर्वाचन आयोग ।

रेग्मी, राजेन्द्रप्रसाद, (२०७४), चितवनको ऐतिहासिक विवेचना, काठमाडौं : सुकुन्दा पुस्तक भण्डार ।

, (२०७८), "चितवनको प्रशासनिक संरचना, प्रतिनिधित्व र जनप्रतिनिधिहरू", चितवन दर्पण (इतिहास, वर्तमान र परिकल्पना), चितवन : जिल्ला समन्वय समितिको कार्यालय, पृ. १०६-२८५ ।

वैद्य, तुलसीराम र मानन्धर, त्रिरत्न, (२०५३), आधुनिक नेपालको प्रशासनिक इतिहास (सन् १७६८-१९५१), कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

शर्मा, जनकलाल र मल्ल, कृष्णबम, (२०६०), रापती उपत्यका, चितवन : चितवन अध्ययन केन्द्र ।

शर्मा, बालचन्द्र, (२०३३), नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी ।

श्री ५ को सरकारको क्षेत्रीय प्रशासन सर्वेक्षण (२०२१), श्री ५ को सरकार, प्रशासकीय व्यवस्था विभाग ।

सापकोटा, ढाकाराम, (२०७७), चितवनको ऐतिहासिक रूपरेखा, काठमाडौं : शिखा बुक्स ।

- सापकोटा, रविमोहन, (२०४६), “चितवन : स्थानीय पंचायत, राजनीति र नेतृत्वको स्वरूप”, *विवेक* (चितवन परिचय विशेषाङ्क), चितवन : वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, पृ. २०२-२१२ ।
- सिंह, टोपबहादुर, (२०६६), *नेपालको संवैधानिक इतिहास र संवैधानिक अभिलेखहरू*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- सेन, सूब, (२०७४), *सेनवंशको सङ्क्षिप्त इतिहास*, काठमाडौं : गुल्मेली समाज ।
- स्थानीय निकायसम्बन्धी ऐनहरू* (२०४९), काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- ह्यामिल्टन, एफ.बी., (१९८६), *एन् एकाउन्ट अफ द किङ्गडम अफ नेपाल* (रिप्रिन्ट), न्यू दिल्ली : एसियन एजुकेशन सर्भिसेज ।